

## Роль стереотипів у формуванні етнічної самосвідомості

У статті здійснено теоретичний аналіз впливу стереотипів на формування етнічної самосвідомості, а також процесу формування й функціонування стереотипів у свідомості етнічних спільнот. Зокрема, основну увагу приділено обґрунтуванню поняття стереотипу, дослідженню особливості етнічних стереотипів та їхніх функцій, виокремлено основні різновиди етностереотипів українців, а саме: автостереотипи й гетеростереотипи (на прикладі ставлення українців Волинського регіону до росіян).

**Ключові слова:** стереотип, стереотипізація етнічний стереотип, стигматизація, етнічна самосвідомість.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** В основі етнічної самосвідомості людини лежить прагнення співвідносити себе з представниками певної групи, спільноти й тим самим відтворювати елементи її культури, традицій, мови, дотримуватися певних соціальних норм і правил поведінки. За допомогою стереотипів, які сформувались історично, відбувається процес міжетнічної взаємодії представників різних етнічних спільнот, а оскільки Українська держава є поліетнічною, зростає **актуальність** дослідження особливостей формування, засвоєння та передачі стереотипів, які в майбутньому можуть визначати характер і спрямованість соціальної взаємодії та уникнення міжетнічних конфліктів.

**Мета** статті полягає в з'ясуванні особливостей етнічних стереотипів у самосвідомості українців.

Для цього потрібно розв'язати низку **завдань**:

- означити основні теоретичні підходи до вивчення стереотипів;
- виокремити основні різновиди етностереотипів українців – автостереотипи та гетеростереотипи – на прикладі Волинського регіону ;
- з'ясувати, які основні причини формування, розповсюдження й закріплення в самосвідомості індивідів етностереотипів;
- виокремити основні функції етнічних стереотипів у сучасному соціумі.

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** Дослідження цієї проблематики знайшло своє відображення в працях фахівців із різних галузей знання.

Основні теоретичні засади дослідження поняття стереотипу зробили такі вчені, як У. Ліпман, А. Теджфел, Г. Тард, С. Кара-Мурза та інші, у працях яких розглядаються сутність і причини виникнення стереотипів, їх види та соціальні функції.

Дослідження питань стереотипів у вітчизняній науці пов'язано з іменами І. Борейчук, Р. Лавлінського, В. Роєнко, які розглядали основні фактори й процеси існування та функціонування соціальних стереотипів, і М. Ларченко, Н. Паніної, Є. Головахи, Т. Федотової, котрі акцентували увагу на ролі етнічних стереотипів як факторів національної самосвідомості .

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Поняття «соціальний стереотип» уперше застосував американський журналіст і соціолог У. Ліпман у своїй роботі «Суспільна думка» (1922 р.) та визначив його як «упорядкований, схематичний, детермінований культурою образ світу, що склався у свідомості індивіда, який активно впливає на сприйняття людей та подій» [1, 384].

С. Кара-Мурза у своїй книзі «Маніпуляція свідомістю» визначає стереотип як стійку сукупність уявлень, що складаються у свідомості як на основі особистого життєвого досвіду, так і за допомогою різноманітних джерел інформації [2].

Представники когнітивного підходу (Д. Тейлор, С. Фіске, Д. Макі й інші) стверджують, що люди довіряють стереотипам, тому що не можуть розглядати групу як унікальне утворення з позицій окремого індивіда, тому довіряють стереотипам, що вже існують і містять необхідну інформацію.

Прихильники теорій, які роблять акцент на індивідуальних особливостях особистості (Т. Адорно, Д. Левінсон), говорять про те, що стереотипи можуть бути подолані не домінуючою культурою, а зміною поглядів особистості.

Якщо говорити про вітчизняні дослідження, то варто звернути увагу, що Р. Лавлінський відстоює думку про те, що для того, щоб стереотипи існували й зберігалися, не обов'язково потрібні комунікативні взаємодії між людьми, які є об'єктами стереотипу, тут головну роль може відігравати процес стигматизації та вербальна його передача з покоління в покоління [3, 204–210].

Н. Паніна звертає увагу на те, що однією з умов переходу до відкритого демократичного суспільства є саме формування прагнення до зближення між представниками різних етнічних культур, у яких, відповідно, сформувалися певні стереотипні картини світу, та, навпаки, позиціонування інших національностей і етнічностей як «чужих», може призвести до ксенофобії й до повернення тоталітарних принципів суспільної організації [4].

Звичайно, коли йдеться про етнічну самосвідомість, яка складається історично, не варто забувати, що процес стереотипізації накладає на неї значний відбиток, адже дає уявлення про той чи інший етнос.

На думку британського психолога А. Теджфела, етнічні стереотипи виконують важливу соціальну функцію: або згуртовують етнічну групу, або пояснюють поведінку щодо інших етнічних спільнот [5].

Етнічні стереотипи відображають наше знання про світ, про людей довкола, й можна стверджувати, що існує, як мінімум, два їх види:

- автостереотипи, виникнення яких пов'язане з розвитком етнічної самосвідомості – думки, судження, оцінки, які стосуються власної етнічної спільноти, що відображаються в конкретний історичний період і можуть сформуватися стихійно. Оскільки суспільний прогрес ніколи не стоїть на місці, вони можуть утрачати свою актуальність;

- гетеростереотипи – сукупність атрибутивних ознак щодо інших культур, які можуть не мати нічого спільного з дійсністю й використовуватися для маніпуляції свідомістю з метою викривлення громадської думки.

Т. Федотова, досліджуючи психологічні особливості етнічних стереотипів українців на прикладі Волинського регіону, побудувала репрезентативну вибірку, до якої входили дві групи респондентів:

- перша – етнічні українці (причому за межі України вони ніколи не виїжджали);
- друга – етнічні росіяни (респонденти перебували на території України не довше двох місяців).

Статистичні відмінності в наявних авто- та гетеростереотипах українців були виявлені за такими рисами, як щирість, люб'язність (позитивні риси, що виділені самими українцями); винахідливість, вихованість, комунікабельність (що приписуються українцям росіянами). Для росіян, відповідно, ці відмінності виявлені такими рисами: працелюбність, чуйність, сміливість (особисто виділені росіянами, що не підтверджується уявленням із боку українців); щирість, дружелюбність (приписуються їм українцями).

Не виявлено статистичних відмінностей в уявленнях про українців (як власних, так і зі сторони росіян) за такими рисами, як працелюбність, чуйність, терплячість, а щодо росіян – комунікабельність, терплячість, винахідливість.

Отже, можна стверджувати про певні розбіжності в наявних авто- та гетеростереотипах представників обох націй; об'єктивність в існуванні стереотипів щодо українців і росіян, котрі ґрунтуються на виділенні рис, за якими не виявлено статистичних відмінностей в обох досліджуваних групах [6, 73–74].

Етнічні стереотипи як регулятори самосвідомості можуть виконувати різні функції. Зокрема, комунікативну, яка полягає в здійсненні культурних контактів між представниками різних етнічних спільнот на умовах уже усталених уявлень один про одного.

До прикладу, пізнавальна функція вкорінюється в повсякденне знання людей, де можуть функціонувати як основне або другорядне знання про певну категорію населення, що не належить до первинної групи. Також міжетнічні стереотипи можуть виконувати функцію ретранслятора передачі досвіду наступним поколінням із метою забезпечення їх усталеними уявленнями про певні групи людей, котрі не є носіями культурних традицій у межах однієї групи.

Захисна функція етнічних стереотипів проявляється в прагненні відобразити набутий досвід у процесі соціалізації індивіда за допомогою фіксації елементів етнічної культури.

Етнічні стереотипи можуть виконувати також евристичну функцію, адже через їх вивчення можна пояснювати сучасні комунікативні процеси між представниками різних етнічних культур на основі досвіду, що вже склався в минулому й сьогодні перетворився в стереотипні уявлення.

С. Середюк говорить про те, що стереотипи також виконують функцію зміцнення та захисту позитивної етнічної ідентичності. Адже в основі будь-яких міжетнічних відносин діють механізми виховання родових етнокультурних цінностей, які підкріплюються відповідними психологічними установками з метою збереження етнічної цілісності спільноти [7].

Презентуючи функцію захисту позитивної етнічної ідентичності, можна використати дані моніторингового опитування, проведеного в травні 2005 р. Інститутом соціології НАН України (табл. 1); результати дослідження показали, що й надалі зберігається високий рівень психологічної відособленості населення України від більшості інших національностей.

Таблиця 1

**Результати моніторингу показників національної дистанційованості населення України за шкалою Богардуса: 1992–2005 рр.**

| Національна дистанція населення України від...       | Інтегральний індекс національної дистанційованості (ІНД) <sup>1</sup> |      |      |      |      |      |      |      |      |      |
|------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------|------|------|------|------|------|------|------|------|------|
|                                                      | 1992                                                                  | 1994 | 1996 | 1998 | 1999 | 2000 | 2001 | 2002 | 2004 | 2005 |
| Азербайджанців                                       | -                                                                     | -    | -    | -    | -    | -    | -    | 5,8  | 5,8  | 5,7  |
| Білорусів*                                           | 2,9                                                                   | 2,7  | 2,6  | 2,5  | 2,4  | 2,8  | 2,7  | 4,2  | 4,1  | 3,9  |
| Грузинів*                                            | 5,3                                                                   | 4,9  | 5,0  | 5,1  | 5,0  | 5,4  | 5,3  | 5,4  | 5,5  | 5,4  |
| Євреїв*                                              | 4,2                                                                   | 3,8  | 3,8  | 3,8  | 3,9  | 3,9  | 3,9  | 5,1  | 5,1  | 5,0  |
| Кримських татар*                                     | 5,1                                                                   | 4,6  | 4,8  | 4,8  | 4,9  | 4,9  | 5,0  | 5,6  | 5,5  | 5,4  |
| Молдаван                                             | -                                                                     | 4,6  | 4,7  | 4,8  | 4,8  | 5,1  | 5,1  | 5,3  | 5,2  | 5,1  |
| Негрів                                               | 4,5                                                                   | -    | -    | -    | -    | -    | -    | 6,0  | 5,9  | 5,9  |
| Німців*                                              | 4,4                                                                   | 4,5  | 4,6  | 4,8  | 4,7  | 4,8  | 4,9  | 5,2  | 5,2  | 5,1  |
| Поляків*                                             | 3,8                                                                   | 4,4  | 4,5  | 4,6  | 4,5  | 4,8  | 4,9  | 5,0  | 5,0  | 4,8  |
| Росіян                                               | 2,5                                                                   | 2,3  | 2,1  | 2,0  | 1,9  | 2,3  | 2,2  | 3,3  | 3,1  | 3,1  |
| Румунів*                                             | 4,6                                                                   | 4,7  | 4,9  | 4,9  | 4,9  | 5,2  | 5,2  | 5,4  | 5,4  | 5,1  |
| Турків                                               | -                                                                     | 4,9  | 5,2  | 5,3  | 5,4  | 5,6  | 5,6  | 5,9  | 5,9  | 5,7  |
| Угорців*                                             | 4,2                                                                   | 4,6  | 4,8  | 4,9  | 4,8  | 5,1  | 5,1  | 5,4  | 5,4  | 5,1  |
| Українців                                            | 1,6                                                                   | 1,8  | 1,4  | 1,5  | 1,5  | 1,6  | 1,6  | 2,4  | 2,2  | 2,2  |
| Української діаспори                                 | 3,5                                                                   | -    | -    | 3,9  | 3,8  | 4,0  | 4,1  | 3,5  | 3,4  | 3,1  |
| Циган*                                               | 5,6                                                                   | 5,1  | 5,3  | 5,4  | 5,5  | 5,6  | 5,7  | 6,0  | 6,1  | 6,0  |
| <b>ІНД</b>                                           | 4,6                                                                   | 4,5  | 4,6  | 4,7  | 4,7  | 5,0  | 5,0  | 5,5  | 5,5  | 5,4  |
| <b>ІНД-10</b> (за 10 національностями, відміченими*) | 4,4                                                                   | 4,4  | 4,5  | 4,6  | 4,5  | 4,7  | 4,8  | 5,3  | 5,3  | 5,1  |

Згідно з табл. 1 можна зробити висновки, що середні значення індексу національної дистанційованості (ІНД) до якоїсь конкретної національності, менші від чотирьох балів, можна інтерпретувати як «свої»; менші від 2,5 бала – готовність вступати з представниками цієї національності в родинні або близькі, дружні стосунки, що певною мірою може служити показником національної ідентичності й демонструвати, якою мірою українці ідентифікують себе з представниками інших етнічних спільнот [4, 27–29].

На думку дослідників, Україну не можна визначити як поліетнічну країну, тому що, окрім етнічних українців, дійсних етносів-автохтонів – усього три: кримські татари, караїми, кримчаки, а

<sup>1</sup> У таблиці представлено індекси національної дистанційованості (ІНД) як середній бал за семибальною шкалою соціальної дистанції, що побудована за кумулятивним принципом: респондент погоджується допустити представників певної національності як членів сім'ї (1 бал), близьких друзів (2 бали), сусідів (3 бали), колег по роботі (4 бали), жителів України (5 балів), туристів (6 балів); якщо не бажає їхньої присутності в країні – 7 балів. Отже, 1 бал означає максимальну етнічну толерантність, а 7 балів – крайню нетерпимість. Середнє значення бала для тієї чи іншої етнонаціональної групи – це показник психоемоційної установки щодо міжнаціональних відносин, названий Н. Паніною й Є. Головахою індексом національної дистанційованості.

решта – діаспорні утворення (росіяни (8,3 млн осіб), білоруси (275,8 тис. осіб), молдовани (258,6 тис. осіб), болгари (204,6 тис. осіб), румуни (151 тис. осіб), поляки (144,1 тис. осіб), євреї (103,7 тис. осіб), вірмени (99,9 тис. осіб), греки (91,6 тис. осіб). Представники ще понад 120 інших етносів світу кількісно варіюють в Україні від кількох десятків тисяч осіб (татари, азербайджанці, грузини, німці) до кільканадцяти осіб (тофалари, алеути) [8, 463].

Тому, відповідно, зменшення індексу національної дистанційованості є психологічною передумовою формування національної толерантності / нетолерантності, а також яскравим прикладом функціонування етнічної самосвідомості, зокрема, результати щорічного моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України за 2010 р. свідчать про те, що абсолютна більшість респондентів із дискримінацією за етнічною ознакою не стикалась: українці – 88,1– 92,1%, росіяни – 85,7– 95,5 %, євреї – 86,0– 95,2 % [9, 519].

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Дослідження формування та розвитку етнічних стереотипів насамперед потрібне для того, щоб виявити основні механізми регуляції між-етнічних відносин. Із практичного погляду, на теренах пострадянського простору актуальною залишається проблема нейтралізації негативних наслідків стереотипізації й упередженості в ставленні до окремо взятих етнічних утворень.

#### *Джерела та література*

1. Липпман У. Общественное мнение : [пер. с англ. Т. В. Барчунова, под ред. К. А. Левинсон, К. В. Петренко] / У. Липпман. — М. : Ин-т Фонда «Общественное мнение», 2004. — 384 с.
2. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза [Электронный ресурс]. — Режим доступа : [http://www.kara-murza.ru/books/manipul/manipul\\_content.htm](http://www.kara-murza.ru/books/manipul/manipul_content.htm).
3. Лавлінський Р. О. Процеси формування і функціонування стереотипу у свідомості / Р. О. Лавлінський // Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, Серия : «Философия. Культурология. Политология. Социология». — Т. 24 (63). — 2011. — № 3 – 4. — С. 204–210.
4. Панина Н. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине / Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 4. — С. 27–29.
5. Ларченко М. Л. Етнічні стереотипи та їх вплив на рівень національної толерантності / М. Л. Ларченко // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. — Вип. 4. — 2011.
6. Федотова Т. В. Психологічні особливості етнічних стереотипів українців (на прикладі Волинського регіону) / Т. В. Федотова // Практична психологія та соціальна робота. — №3. — 2006. — С. 73–74.
7. Сердюк С. В. Функції етнічних стереотипів та їхня роль у формуванні етнічної ідентичності / С. В. Сердюк // Наукові записки. Т. 19. Теорія та історія культури. — Нац. у-т «Києво-Могилянська академія». — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2001. — 78 с.
8. Проблеми розвитку соціологічної теорії: соціальна інтерпретація та соціальні нерівності в контексті сучасних суспільних трансформацій : матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф. : під заг.ред. О. Д. Куценко, В. І. Судакова / Соціологічна асоціація України; Факультет соціології Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка ; Ін-т соціології НАН України — К. : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2009. — 637 с.
9. Українське суспільство 1992– 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. д-ра екон. наук В. М. Ворони, д-ра соц. наук М. О. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. — 636 с.

**Чубарко Вікторія. Роль стереотипів в формуванні етнічного самосвідомості.** В статті здійснюється теоретичний аналіз впливу стереотипів на формування етнічного самосвідомості, а також процесів формування і функціонування стереотипів в свідомості етнічних спільнот. В частині, основне уваження приділяється обґрунтуванню поняття стереотипа, досліджуються особливості етнічних стереотипів і їх функцій, виділяються основні різновиди етностереотипів українців, а саме: автостереотипи і гетеростереотипи (на прикладі відносин українців Волинського регіону до росіян).

**Ключові слова:** стереотип, стереотипізація етнічний стереотип, стигматизація, етнічне самосвідомості.

**Chubarko Viktoria. The Role of Stereotypes in Shaping Ethnic Identity.** The article analyzes the concept of stereotype, based on cognitive, psychological, historical approaches and theories that emphasize individual personality traits. It shows ethnic stereotypes as a kind of stereotype. The research on Ukrainian ethnic stereotypes, as factors shaping ethnic identity, is based on the attitude of Volyn region Ukrainians to Russians. It is focused on the core

functions of ethnic stereotypes modern society as mechanisms regulating interethnic relations, namely, communicative, cognitive, protective and heuristic. The main empirical focus is on the function of strengthening and protection of positive ethnic identity, which provides education of tribal ethno-cultural values. In particular, according to the Institute of Sociology of National Science Academy of Ukraine, it was found that social distances reduce mostly among representatives of Eastern ethnic groups living at this area.

**Key words:** stereotype, stereotyping of ethnic stereotypes, stigmatization, ethnic identity.

УДК 316.378.42

*Марія Чухрай*

### **Інституціоналізація волонтерського руху в Україні: реалії та перспективи**

У статті розглянуто проблему соціологічного вивчення процесу оформлення волонтерства як соціального інституту, необхідного для розвитку та діяльності громадянського суспільства. Аналіз етапів інституціоналізації на прикладі діяльності волонтерських рухів в умовах сучасного українського суспільства показав, що становлення волонтерства як соціального інституту ще далеке від завершення. Як висновок, окреслено подальшу перспективу розвитку волонтерства в реаліях становлення громадянського суспільства, що полягає в детальному вивченні інтеграції волонтерського руху в систему соціальних інститутів.

**Ключові слова:** волонтерський рух, громадянське суспільство, соціальний інститут, інституціоналізація.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Сьогодні Україна перебуває на шляху становлення демократичної держави – і розвиток громадянського суспільства є одним із найважливіших складників цього процесу. Адже, як відомо, демократія ґрунтується на взаємодії соціальних інститутів економіки, політики та громадянського суспільства. Демократизація української політичної системи, економічні перетворення є взаємопов'язаними та досить поступовими процесами, а незавершеність у цих сферах, як наслідок, гальмує розвиток системи суспільних інститутів, які утворюють громадянське суспільство. Це дає підстави говорити про те, що в сучасному українському суспільстві існують суттєві розбіжності між формальним процесом становлення соціальних інститутів та їх реальною дієздатністю, готовністю до розв'язання актуальних проблем соціуму. Основною проблемою та, відповідно, важливим ключовим завданням розвитку громадянського суспільства є вирішення найважливіших соціальних конфліктів і протиріч у суспільстві. У цьому контексті все більш значущу роль відіграють громадські організації, які стимулюють соціальну активність й інтеграцію. Утворення цього типу відображають реакцію суспільства на процеси трансформації та є проявом його активності й відповідальності. В Україні існує велика кількість недержавних, громадських і благодійних організацій. Про це свідчать статистичні дані: станом на початок травня 2010 р. в «Реєстрі громадських організацій» зазначається, що в Україні нараховується 3072 легалізованих громадських організацій із всеукраїнським та міжнародним статусом, які розв'язують актуальні для суспільства завдання: допомагають найбільш уразливим категоріям населення (інвалідам, літнім людям, невиліковно хворим, дітям-сиротам, неблагополучним сім'ям), переймаються питаннями екології та ін. [1].

Особливим об'єднанням громадян, які належать до третього сектору, є волонтерські організації, вони орієнтують свою діяльність на різноманітні сфери життя (захист прав людини, охорона здоров'я, освіта, соціальний захист населення, екологія, культура тощо).

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** Численні публікації та монографії, які присвячені різним аспектам вивчення волонтерських рухів, свідчать про значний інтерес до цього феномену з боку дослідників. Свій внесок у розробку питань добровольчої праці й волонтерства зробили Р. Вайнола, І. Зверева, Г. Лактіонова, С. Харченко, А. Капська, В. Петрович, О. Безпалько, С. Савченко, Н. Заверіко, Н. Зімнвець, Е. Ільїн та ін. Критерії практичної оцінки мотивації волонтерів представлені в документах міжнародних організацій, у публікаціях Т. М. Циганкової й Т. Ф. Гордєєвої [2].